

Josep Enric Estrela, *Esperit de valencianisme. Constantí Llombart (1848-1893)*, València, Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2018, 382 pp.

Rafael ROCA

Universitat de València – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

En abril de 1867 veié la llum, a la ciutat de València, una publicació quinzenal que portava per títol «El Farrago. Periódico sin ton ni son, sin saber por qué», de la qual només varen aparéixer tres números. Aquell periòdic no tindria major importància si no fóra perquè el seu jove director, Carmel Navarro Llombart, de tan sols dènou anys d'edat –que ben aviat adoptaria el sobrenom de Constantí Llombart–, esdevingué, amb el pas del temps, un dels principals protagonistes de la branca valenciana del moviment lingüístic i literari conegut com la Renaixença.

Sobre Llombart, molt esmentat i poc estudiat al llarg del segle XX, calia una monografia que ens aproximara, amb precisió quirúrgica, a la seua vida i obra. Un treball que, sota el títol d'*Esperit de valencianisme. Constantí Llombart (1848-1893)*, ha portat a terme amb gran excel·lència Josep Enric Estrela Garcia –i ha editat magistralment la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigacions. Tant és així, que podem parlar d'aquest volum com d'una de les fites més destacades del panorama bibliogràfic valencià de 2018.

La tesi doctoral que va donar origen a l'obra –titulada *Constantí Llombart. Dinamitzador de la Renaixença valenciana*, dirigida pel professor Vicent J. Escartí i llegida en 2015 a la Universitat de València– s'emmarca en un corrent d'anàlisi i revisió dels fruits de la Renaixença valenciana que s'inicià a la dècada dels anys noranta, després que diverses monografies de síntesi condemnaren el moviment pràcticament a l'ostracisme. Així les coses, resulta evident que l'estudi de la producció llombartiana agafà embranzida en 2005, el moment en què l'Acadèmia Valenciana de la Llengua el declarà com a «Escriptor de l'any», una circumstància que esperonà la realització d'una dotzena d'estudis que varen veure la llum sota el títol col·lectiu de *Constantí Llombart i el seu temps*; i també, la reedició de la peça teatral *Lo darrer agermanat* i del conjunt de les seues *Poesies valencianes* (2006).

A l'escalf d'aquell impuls, en els anys posteriors Estrela, estimulat per Escartí, posà en marxa una magna investigació que pretenia examinar en profunditat l'aportació d'un dels grans animadors lingüístics i literaris del darrer terç del segle XIX, la vida i l'obra del qual resulten fonamentals per

a entendre la contemporaneïtat cultural valenciana. Així, doncs, el repte que en el seu dia es plantejà Estrela derivà, en un primer moment, en l'anàlisi del «Calendari Llemosí», la pionera publicació periòdica íntegrament en valencià que donà a la llum el nostre segle XIX, i que comportà com a resultat el volum *Escriptors i literatura al «Calendari Llemosí» (1874-1883)*, que fou editat en 2013 per la Institució Alfons el Magnànim; també en derivà, poc temps després, la tesi doctoral abans esmentada, de la qual procedeix la magnífica biografia intel·lectual que presentem.

D'aquesta manera, del volum *Esperit de valencianisme* resulta certament remarcable el rigorós seguiment que l'autor ha fet de la premsa coetània, especialment de periòdics i revistes com ara «Valencia Il·lustrada», «La Renaixensa», «Il·lustració Catalana» i «Lo Gay Saber». De fet, al final del llibre, després de la bibliografia i en l'apartat *Prensa periòdica consultada*, el lector trobarà informació puntual al voltant de les publicacions periòdiques que han sigut espigolades, i que aporten dades de gran precisió i rellevància, ja que desvetlen detalls fins ara desconeguts de la vida i l'obra de Llombart.

Així mateix, resulten també remarcables les col·leccions de cartes inèdites de les quals s'ha servit Estrela per a desenvolupar la seua anàlisi, com ara: les epístoles que Llombart adreçà a Víctor Balaguer, un dels personatges centrals de la Renaixença catalana, que es conserven a la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú; i les que envià a Jacint Verdaguer, símbol per excel·lència de la literatura catalana del segle XIX, conservades a l'arxiu Verdaguer-Panadès, que són accessibles a través del portal de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Tots dos epistolaris, interessantíssims, permeten a l'autor redimensionar l'activitat cívica i literària de Llombart; i aporten nova i eloqüent informació sobre les relacions que es varen establir entre els escriptors d'una i l'altra banda del riu Sénia. En aquest sentit, cal esperar que, pròximament, Estrela estudei i edite aquestes col·leccions d'epístoles.

Així mateix, pel seu interès i utilitat, cal destacar també: d'una banda, el repertori bibliogràfic de la producció literària llombartiana que el volum incorpora; i, d'una altra, l'apèndix gràfic, on es reproduïxen cartes, traduccions, articles i obres de difícil localització; i que, malgrat la seua brevetat, resulta ben eloqüent i atractiu.

Com les bones investigacions, la de Josep Enric Estrela aporta una quantitat ingent de dades que obren múltiples interrogants, així com noves i suggeridores vies d'anàlisi. El volum ens permet avançar en l'estudi de l'època i comprovar com, sota l'impuls de Llombart, fou possible la societat cultural Lo Rat Penat, l'eix sobre el qual gravità la Renaixença valenciana,

i la fundació de la qual resulta cada vegada més evident que estigué envoltada de tot tipus de dificultats i temors. D'una altra banda, també permet perfilar quina fou la relació personal i intel·lectual que va unir el nostre autor a Vicent Blasco Ibáñez (no es perden l'episodi, gairebé cinematogràfic, de l'enterrament de Llombart, que fou instrumentalitzat des d'un punt de vista polític, i amb «moments tensos i ridículs», en opinió d'Estrela). Així mateix, ben suggeridor resulta també reflexionar al voltant del motiu pel qual Llombart impulsà una entitat excursionista com L'Oronella, que a la fi es demostrà fallida, quan tots els indicis apunten que, amb el Centre d'Excursions de Lo Rat Penat, ja estava coberta la demanda d'excursionisme intel·lectual.

Al mateix temps, ben interessant resulta també saber per quin motiu, a la majoria de retrats que conservem de Llombart –excepte a una pintura d'Ignasi Pinazo i a una litografia de Vicent Aznar, totes dues de quan el nostre escriptor tenia uns 30 anys–, se'l representa amb ulleres fosques. O quina era realment la identitat de Nelina, un personatge femení central en l'obra llombartiana que, ben probablement, cal identificar amb la també poeta Manuela Agnès Rausell, a dia d'avui pràcticament desconeguda, i de la mort de la qual, per cert, en 2018 es va acomplir el primer centenari. O encara sobre la complexa relació humana i intel·lectual que es va establir entre Llombart i Llorente, les dues figures més rellevants de les lletres valencianes del segle XIX, tradicionalment presentades com a antitètiques. Al respecte, Estrela s'alinea amb una nova mirada que porta a bandejar la tradicional divisió en sectors que partia els protagonistes de la branca valenciana de la Renaixença entre bons i dolents –i que, en conseqüència, durant més de trenta anys comportà una reducció de la realitat pueril i simplista. Una positura difícilment justificable, ja que, en el transcurs del moviment, es detecten sensibilitats polítiques, lingüístiques i literàries distintes, però no sectors estancs ni departaments inconnexos.

En un altre ordre de coses, ben interessant resulta també, tal com apunta Estrela, reflexionar sobre si Llombart tenia previst evolucionar de la literatura a la política. Com hem d'entendre el lema «fer, en tot i per tot, valencianisme», que pregonava l'escriptor? I l'acusació de «mal espanyol» amb què, a tenor de les seues paraules, degueren obsequiar-lo els contraris al moviment? Provar de resoldre tots aquests interrogants, i encara d'altres, resulta ben convenient i interessant, ja que són qüestions que enllacen amb els atacs i les imputacions de separatisme que, de manera reiterada, varen rebre els protagonistes de la Renaixença. Com també aprofundir en la defensa de l'apoliticisme que proclamaren els autors d'ideologia més conservadora. Un apoliticisme que, des de la perspectiva actual, es mostra

com la vertadera clau de volta d'interpretació de la Renaixença que es desenvolupà entre Vinaròs i Oriola.

Publicat cent vint-i-cinc anys després de la mort del seu protagonista, *Esperit de valencianisme. Constantí Llombart (1848-1893)* no sols aprofundeix en el coneixement de la Renaixença valenciana, sinó que desfà uns quants dels tòpics que han envoltat el període i el dignifica. De fet, si alguna cosa evidencia aquesta interessantíssima investigació, que detalla i contextualitza l'activitat de Llombart i que tanta informació de primera mà aporta, és que ens trobem davant d'un personatge i d'un moviment cultural summament interessants i complexos. I que cal que continuem acostant-nos als protagonistes de la segona part del Vuit-cents valencià amb la mateixa diligència, intensitat i magnitud que ho fa *Esperit de valencianisme*.